

Дмитренко В.А. Аналіз формулярів метричних книг Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій XVIII століття / В.А. Дмитренко // Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. – Одеса. 2009. – С.192 – 195.

Дмитренко Віталій Анатолійович
аспірант кафедри історії України
Полтавського державного педагогічного
університету ім. В. Г. Короленка.

АНАЛІЗ ФОРМУЛЯРІВ МЕТРИЧНИХ КНИГ КИЇВСЬКОЇ ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКО - БОРИСПІЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЙ XVIII СТОЛІТТЯ.

Дослідження проблематики соціальної історії є одним з головних напрямків сучасного історіописання. Однак окремі її аспекти, передовсім пов'язані з історико – демографічними проблемами, висвітлені ще недостатньо. Заповнити ці пробіли дозволить ширше використання матеріалів церковного обліку населення, передовсім метричних книг.

Однак цілком зрозуміло, що повноцінне використання історичного джерела неможливе без його всебічного аналізу. Важливу роль в цьому процесі відіграє вивчення формулярів документів. Сучасна дипломатика, трактує формуляр, як внутрішню структуру документа^[15.С.169]. Вивчення формулярів документів дозволяє простежити розвиток діловодства, дослідити рівень виконавчої дисципліни серед осіб покликаних вести документальні записи. Також структура формуляру дає можливість визначити коло питань на які дане джерело може дати відповідь.

Аналізуючи історію дослідження даного питання, передовсім слід звернути увагу на роботи С. М. Каштанова, присвячені видовій класифікації правових актів в Російській державі. В них дослідник відносить метричні книги до церковних правових актів реєстраційно – облікового виду об'єднаних спільним графічним формуляром. В поняття формуляр, автор, включає структурні схеми чотирьох видів: “умовний формуляр”, “абстрактний формуляр”, “конкретний формуляр”, “індивідуальний формуляр”. Під першим видом розуміється побудова документів в цілому. Під другим загальна схема побудови документів певного різновиду. Під

третім побудова певних груп документів всередині різновиду. Під четвертим схема побудови окремо взятого документу^[15.С.170].

Поділяючи висновки зроблені дослідником поряд з цим у даній статті ми хотіли б зупинитися на наступних моментах:

- виявити особливості у веденні “індивідуальних формулярів” вищезазначених єпархій у порівнянні з “абстрактним формуляром” (офіційним зразком);

- прослідкувати зміни в “індивідуальних формулярах” метричних книг;

- порівняти “конкретні формуляри” даних єпархій з такими ж у сусідній Білгородській єпархії.

“Абстрактний формуляр” метричних книг було запроваджено Синодським указом 20 лютого 1724 року. У відповідності з ним метричні книги поділялися на три частини: “Про народжених”, “Про одружених” та “Про померлих”. Перша частина “Про народжених” складалася з п’яти колонок. В першій з них вказувався номер по порядку. В другій дата народження. В третій мав робитися запис про батьків дитини. В четвертій зазначалася дата хрещення новонародженого. В п’ятій повинні були записуватись хрещені батьки новонародженого (восприємники).

Друга частина “Про одружених” згідно з встановленим зразком складалася з чотирьох колонок. В першій вказувався номер по порядку. В другій робився запис про осіб котрі вступали до шлюбу. В третій зазначалось число вінчання. В четвертій колонці повинні були записуватись свідки (поручителі) молодих. Третя частина “Про померлих” складалася з семи колонок. В першій зазначався номер по порядку, причому колонка розбивалася на дві частини, і нумерація мала вестися окремо для чоловіків та жінок. В другій вказувалася дата смерті людини. В третій робився запис про особу померлого. В четвертій записувався вік померлого причому як і в першій колонці вік фіксувався окремо для чоловіків та жінок. У п’ятій вказувалися причини смерті людини. В шостій записувалось ким був сповіданий та відспіваний померлий. В сьомій же колонці мало вказуватися місце поховання померлого^[1.С. 266 -267].

На основі досліджень наступних синодських та сенатських указів, ми можемо стверджувати, що вищевикладена форма формуляру метричних книг законодавчо не змінювалася впродовж всього XVIII століття. Перегляд метричних книг, які велися парафіяльними священиками, дозволяє нам стверджувати, що існували суттєві розбіжності між офіційним зразком та “індивідуальними формулярами”.

При дослідженні формулярів метричних книг варто, на нашу думку, звернути увагу на певний правовий казус, що виник в законодавстві, стосовно ведення метричних книг. Суть його полягала в тому, що офіційний зразок формулярів з’явився пізніше ніж вийшов офіційний указ про запровадження метричних книг. На сьогодні не виявлено жодного законодавчого акту який би регулював питання ведення метричних книг у період між 1722 і 1724 роками.

Дослідження метричних книг, за 1722 -1724 роки показує нам, що їхній формуляр поділявся на три частини кожна з яких, в свою чергу ділилася на три колонки.

Так метрична книга церкви Пресвятої Трійці міста Миргород, розпочата в 1722 році, складається з трьох частин. Перша частина “Про народжених” поділяється на три колонки в першій з яких записано місяць, в другій дату народження, а в третій міститься суцільний запис про новонародженого його батьків та хрещених.

Друга частина “Про одружених” за своєю структурою аналогічна першій і також поділяється на три колонки в першій з яких зазначено місяць, у другій дата шлюбу, а в третій записані дані про молодих, свідків, та вказано який це за рахунком шлюб. Третя частина “Про померлих” також є аналогічною двом попереднім і складається з трьох колонок. В першій з яких зазначається місяць, в другій число, а в третій вміщено відомості про померлого.

Варто звернути увагу на той факт, що певні зміни в формулярі зазначеної книги, вбік їхнього ускладнення, простежуються лише наприкінці 1726 року, тобто через два роки після появи указу 1724 року, однак й вони не відповідали в повній мірі офіційно встановленому зразку^[2. Сп. 19].

Проте навіть такий спрощений формуляр не завжди застосовувався при веденні метричних книг. Наприклад метрична книга Святопреображенської церкви містечка Кобеляки, за той же рік розділена на три частини “Про народжених”, “Про одружених”, “Про померлих”. Всередині ж цих частин немає жодного розподілу на колонки, а сам запис проводився суцільним текстом. Лише з 1725 року з’являється розподіл на колонки проте він був далеким від встановленого зразка. Кожна з частин, як і у випадку з метричними книгами міста Миргород, поділялася на три колонки, в перших з них записували дату події, а в третій містився опис самої події^[3.Сп. 72].

Нажаль, проведене нами дослідження архівних фондів консисторій не змогло дати відповіді на питання чи були дані формуляри витвором уяви парафіяльних священників, чи існували якісь офіційні роз’яснення з боку церковних властей щодо форми формуляру метричних книг у період між 1722 і 1724 роками. Можливо також варто говорити про існування певної внутрішньо церковної традиції ведення метричних записів, яка мала місце до 1722 року.

Дослідження метричних книг, за період другої половини 20 –х та до кінця 60 –х років XVIII століття, показує, що незважаючи на появу офіційного зразка формуляру парафіяльні священники продовжували користуватися його спрощеним варіантом, який з’явився одразу в 1722 року. Наприклад метричні книги Миколаївської церкви села Сорочинці розділені на три традиційні частини – “Про народжених”, “Про одружених”, “Про померлих”.

Кожна з цих частин розподіляється на три колонки, перша з яких слугувала для запису порядкового номера, друга використовувалась для датування події, а третя, найпоширеніша, містила в собі опис самої події^[7.Сп.177]. Дослідження метричних книг інших населених пунктів, за аналогічний період, показує, що їхні формуляри були ідентичними до описаного вище.

З другої половини 70-х років XVIII ст. спостерігається поступове ускладнення формуляру метричних книг у напрямку наближення їх до законодавчо закріпленого зразка. Такі зміни стали, очевидно, наслідком двох указів 1779 та 1794 років виданих в роки правління Катерини II. Зазначені укази

посилили персональну відповідальність парафіяльного духовенства, в тому числі й матеріальну, за неналежне ведення метричних книг.

Прикладом таких змін можуть слугувати метричні книги Миколаївської церкви села Матяшівка за період з 1788 по 1797 роки. В формулярі першої частини “Про народжених” виділяється окрема колонка для запису хрещених батьків, причому вона розділяється і окремо йде запис хрещених чоловічої та жіночої статі. В цій же частині в колонці з записом дати події окремо починають виділятися колонки для записів дат народження та хрещення.

Формуляр другої частини метричних книг “Про одружених” продовжує залишатись незмінним у порівнянні з попередніми роками. Він як і раніше поділяється на три колонки в першій з яких велася нумерація подій, в другій вказувалась дата, а в третій робився запис про саму подію.

Певних змін в порівнянні з попередніми формами зазнав формуляр третьої частини “Про померлих”. В ньому виділяється окрема колонка для запису віку померлого в якій, в свою чергу, в окремих графах іде запис років чоловіків та жінок. Також в цій же частині з’являються колонки в яких зазначається з дотриманням чи без дотримання православних обрядів померла і похована людина^[8.Сп.196]. Аналогічні зміни спостерігаються і в метричних книгах інших церков.

Варто відзначити той факт, що в формулярі третьої частини метричних книг, так і не було закріплено виділення окремої колонки в якій би зазначалися причини смерті та вказувалося місце поховання особи, як того вимагав офіційний зразок формуляру.

Суттєвою ознакою формуляру метричних книг є наявність в них вступної та заключної частин. Хоча варто відзначити, що в жодному нормативному акті, котрий регулював питання ведення метричних книг, не містилося розпоряджень щодо необхідності їх ведення.

Вступна частина розміщувалась на початку книги, або на початку кожної її частини. В ній фіксувалася назва церкви, належність до певної єпархії, чи протопопії(адміністративно - церковна одиниця), прізвище, ім’я священика та відомості про його сан, а також інформація про причетників (найближче оточення

священика). У вступі давався короткий опис суті записів, що мали в ній робитися. Окрім того вступ містив вказівку на те за чийм розпорядженням розпочалося ведення даної метричної книги^[2.C.1].

В окремих метричних книгах, наприклад Святовоскресенської церкви містечка Чорнухи, короткий опис суті проведених записів розміщувався перед кожною з трьох частин книги^[4.Cп.16].

Заслуговує на увагу той факт, що при посиланні на розпорядження про запровадження метричних книг згадуються в основному укази вищих церковних ієрархів своєї єпархії, а не світських властей^[3.C.1].

У подальшому при заміні старих метричних книг на нові, у вступі, зазначалась назва церкви, її належність до певної протопопії та єпархії, а також прізвище, ім'я й сан священика та його причту які відповідали за її ведення^[10.C.1]. В окремих книгах, наприклад Покровської церкви села Білоусівка, виявлено пояснення щодо їх ведення, здійснені вище стоячим церковним керівництвом, а також копії формуляру з указу 1724 року^[6.C.1].

Наприкінці метричних книг містилася заключна частина. В ній робився запис після того як основні частини формуляру були заповнені. Такий запис містив дані про перегляд даної книги в консисторії відповідної єпархії. В ньому також зазначались подальші дії з відповідною метричною книгою, а саме, вимога прошнурувати, запечатати і віддати її на зберігання в парафіяльну церкву. В заключному записі наголошувалося, що священику забороняється робити в ній будь які подальші записи, чи виправлення. Він повинен утримувати її в чистоті і запобігати втратам записів з неї. В записі робилась також відмітка про видачу священику нової книги замість старої. Заключний запис скріплювався підписами консисторського перевіряючого та парафіяльного священика^[5.C.154].

У метричних книгах, так званого консисторського екземпляру, тобто сукупності екстрактів (щорічних звітів), які подавалися з приходу в консисторію і зберігалися там, містився інший заключний запис порівняно з записом у парафіяльному екземплярі. У ньому зазначалось, що до даного екстракту внесено всіх осіб котрі народилися, одружилися чи померли за звітний рік у парафії. Далі священик підтверджував власноручним підписом, що у разі виявлення недоліків у

записах, він буде нести матеріальну відповідальність, у формі штрафу, відповідно до чинного законодавства. Поряд з підписами священника свої підписи ставили і члени приходського причту^[9.Сп.4].

Характерною ознакою метричних книг є той факт, що вступна частина притаманна всім їм без винятку, а заключна з'являється лише в останній чверті XVIII століття. Ймовірно, що цей факт можна також пов'язати з посиленням вимог до парафіяльних священників, щодо ведення метричних книг в роки правління Катерини II.

Окрім вступу, основної частини та заключного запису метричні книги містять також записи перевіряючих. Такі записи робилися, як правило, в кожній частині метричної книги. У запису про перевірку зазначалося прізвище, ім'я, сан та посада особи яка її здійснювала. Перевіряючий скріпляв також акт перевірки власноручним підписом^[10.С.26].

Аналізуючи формуляри сусідньої, Білгородської єпархії, зупинимось на метричних книгах Харкова, Богодухова, Ізюму та Ахтирки. Такий географічний вибір зумовлений: по-перше станом архівних джерел; по-друге певною однорідністю духовенства та приходу в порівнянні з єпархіями котрі аналізувалися вище.

Перш за все можемо констатувати, що формуляри метричних книг даних населених пунктів, відрізняються від офіційно затвердженого зразку. Метричні книги зазначених міст також розділяються на три частини: вступ, основна частина і заключна. Вступна частина в консисторському варіанті метричних книг розміщувалася на початку кожного року, що виглядає закономірним у зв'язку з тим, що цей варіант був сукупністю щорічних екстрактів з приходських книг. У приходському варіанті вступна частина розміщувалася на початку самої метричної книги чи окремих її частин. У вступній частині фіксувалася назва церкви, її належність до єпархії, прізвище, ім'я, сан священника та причетників. Також у вступі йшов короткий опис суті подій, які вносилися до неї.

Основна частина формуляру, як консисторського так і приходського варіантів метричних книг була ідентичною і складалася з трьох частин: "Про народжених", "Про одружених", "Про померлих". Наприклад метрична книга

Миколаївської церкви міста Харків розділена на три частини. Всередині вони поділені на три колонки: в першій з яких записано номер по порядку, в другій число події, в третій вміщено опис самої події. Лише в третій частині виділена окрема четверта колонка для запису віку померлого. В ній є окремі колонки для запису років чоловіків та жінок ^[11.Сп.1]. Формуляри метричних книг інших населених пунктів виглядають аналогічно.

Певні особливості є у формулярі другої частини “Про одружених ” метричних книг а саме міст Ахтирка, Богодухів, Ізюм. В них виділяється окрема колонка для запису віку осіб котрі одружувалися^[14.Сп.24]. В цій же частині виділяється окрема колонка для запису порядкового номеру шлюбу(перший, другий і т.д.) ^[12.Сп.707] .

Заключна частина метричних книг консисторського екземпляра містить підписи священника та причту в тому, що до екстракту занесені всі без винятку особи, котрі народилися, одружилися та померли в приході за звітний рік. В ній же містився запис про особисту відповідальність священника та причту за неправдиві дані^[13.С.5] .

Таким чином підсумовуючи вищенаведене доходимо таких висновків.

“Індивідуальні формуляри” метричних книг парафіяльних церков відрізнялися від “абстрактного формуляру” запровадженого указом 1724 року. Цей факт, очевидно, можна пояснити рядом обставин.

По перше, офіційний зразок з'явився пізніше за указ котрий запроваджував ведення метричних книг як таких. Тому священники змушені були, або ж виходити з власного бачення цього процесу, або ж спиратися на попередні, церковні, традиції ведення подібних записів.

По друге, сам офіційний зразок був не надто практичним з огляду на велику кількість колонок, які треба було креслити вручну, особливо в першій та третій частинах метричних книг. Саме тому священники вдавалися до більш простого графічного зразку, з трьох колонок, який до того ж був зручніший при заповненні.

По третє, ряд колонок які треба було заповнювати відповідно до офіційного зразку, наприклад про причини смерті, в третій частині, очевидно викликали утруднення, а тому, можливо, священники просто ігнорували їх.

По четверте, указ 1724 року, як і всі подальші нормативні акти стосовно ведення метричних книг, не передбачали наявності в них вступної та заключної частин. Отож можемо припустити, що їх наявність була даниною традиціям діловодства того часу.

Індивідуальний формуляр метричних книг парафіяльних церков впродовж XVIII століття також зазнавав змін. Загальна тенденція цих змін тяжіє до ускладнення графічної форми у напрямку приведення її до офіційного зразку 1724 року. Жоден інший нормативний документ, цього часу, не торкався питань змін до формуляру, а зміни до нього були внесені лише Синодським указом від 28 лютого 1831 року. Отож можемо зробити висновок, що ускладнення графічної форми стало наслідком більш жорсткого контролю з боку властей за веденням метричних книг.

Поряд з цим варто зазначити велику роль традицій в середовищі духовенства, що знаходить свій вияв і в збереженні попередніх форм ведення метричних книг.

Порівняння формулярів метричних книг Київської, Переяславської та Білгородської єпархій засвідчує високу ступінь їх ідентичності. Ця ідентичність простежується, як у відхиленнях від офіційного зразку так і в схожості індивідуальних формулярів метричних книг цих єпархій. Дане спостереження дає нам змогу говорити про певну освітньо – культурну спільність духовенства даного регіону.

Література

1. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ) TVII СПб, 1830
2. Центральний державний історичний архів України м. Київ (ЦДІА)- Ф.127- Оп.1012- Сп.19
3. ЦДІА- Ф.127- Оп.1012-Сп.72
4. ЦДІА- Ф. 127-Оп.1014-Сп.16
5. ЦДІА- Ф.990-Оп.1-Сп.4
6. Державний архів Полтавської області (ДАПО)-Ф.1011-Оп.1-Сп.134
7. ДАПО- Ф.1011- Оп.1- Сп.177
8. ДАПО- Ф.1011- Оп.1- Сп.196

9. ДАПО- Ф.706- Оп.4- Сп.4
- 10.ДАПО- Ф.706- Оп.4- Сп.5
- 11.Державний архів Харківської області (ДАХО)- Ф.40- Оп.105- Сп.1
- 12.ДАХО- Ф.40- Оп.105- Сп.707
- 13.ДАХО- Ф.40- Оп.110- Сп.5
- 14.ДАХО- Ф.40- Оп.110- Сп.24
- 15.Каштанов С.М. Русская дипломатика М. Высш. Школа 1988, 229с.